

Oog in oog met het slagveld van Waterloo

Het herinneringslandschap in de beleving van Britse, Franse, Pruisische en Nederlandse reizigers (1815-1870)

JOLIEN GIJBELS

Faced with the battlefield of Waterloo. The memory landscape in the perception of British, French, Prussian and Dutch travellers (1815-1870)

In the aftermath of the Battle of Waterloo, the battlefield developed into a traditional destination for tourists on the continent. Up to now, nineteenth-century visits to Waterloo have mainly been analysed from the perspective of British travellers. This article will foreground the national differences in dealing with the battlefield on the basis of British, French, Prussian and Dutch travel accounts. The way tourists approached the battlefield points to a tension between a collective national perception and an individual experience of the past. Whereas the nation state was the dominant frame from which they judged their environment, visitors also looked actively for a personal, unique relationship with the past. The tangible remains of the battle were essential to their attempts to recall the battle.

Het ‘Waterlootoerisme’ kent een geschiedenis die teruggaat tot de onmiddellijke nasleep van de slag. Daags na de veldslag van 18 juni 1815 maakten de eerste bezoekers hun opwachting.¹ In zijn memoires beschreef officier Alexander Cavalie Mercer zijn verbazing toen hij tijdens het eerste middagmaal na de strijd een reiskoets uit Brussel zag aankomen. In smetteloze kledij en met gearfumeerde zakdoeken om de stank te verdrijven verkenden deze bezoekers het slagveld, terwijl ze zich behoedzaam en met afgrijzen een weg probeerden te banen tussen de lichamen.² Vroege bezoekers stonden oog in oog met de doden en gewonden die in de eerste weken na de strijd op het slagveld waren blijven liggen. Mayor W.E. Frye die er op 22 juni 1815 op uit trok, kon dit menselijk leed met moeite het hoofd bieden. Charlotte Eaton, wiens echtgenoot gewond was geraakt bij Waterloo, bezocht het slagveld een maand na de gevechten en werd eveneens overweldigd door de geuren, menselijke graven en asresten op de velden. Beiden verklaarden het geziene spektakel nooit te vergeten.³

1 Dit artikel is gebaseerd op de onderzoeksresultaten van mijn masterscriptie: Jolien Gijbels, *Oog in oog met het slagveld van Waterloo. Het herinneringslandschap in de beleving van Britse, Franse, Pruisische en Nederlandse reizigers (1815-1870)* (ongepubliceerde masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2015); Mijn dank gaat uit naar Jeroen van Zanten en Hanneke Ronnes voor hun scriptiebegeleiding.

2 Cavalie Mercer, *Journal of the Waterloo Campaign. Kept throughout the Campaign of 1815* (Edinburgh 1870) 345-346.

3 Charlotte Eaton, *Narrative of a residence in Belgium during the Campaign of 1815 and of a Visit to*

De allereerste groep bezoekers bestond uit personen die omstreeks 18 juni 1815 in de buurt van Brussel verbleven en het slagveld om zakelijke redenen of uit interesse wilden bezichtigen. Daaronder bevonden zich, behalve toeristen, ook journalisten en diplomaten. Daarnaast kwamen er familieleden van militairen op bezoek die in Brussel vertoefden om hun geliefden op te sporen of nieuws over hen te vernemen.⁴ Het was slechts een kwestie van maanden totdat reizigers van verder kwamen om Waterloo te bezoeken. Zij wilden het slagveld bezichtigen waar de grote strijd had plaatsgevonden waarover ze zoveel hadden gelezen en gehoord. Waterloo groeide al snel uit tot een vaste reisbestemming op het continent. Blijkens de vroege opname van het slagveld in reisgidsen, maakte het slagveld al enkele jaren na de slag deel uit van het gebruikelijke reispatroon bij een bezoek aan Brussel.⁵ De meeste bezoekers vertrokken vroeg in de ochtend per reiskoets vanuit de stad voor een tocht van ongeveer drie uren naar Waterloo, waarna ze enkele uren tot een halve dag uittrokken voor het eigenlijke bezoek. Daarna keerden ze terug naar hun hotels in Brussel. Hoewel in Waterloo enkele hotels of herbergen waren gevestigd, was het ongebruikelijk om er te overnachten. Degenen die wel langere tijd in Waterloo verbleven hadden veelal andere dan toeristische doeleinden. Zij hadden met het oog op een publicatie meer tijd nodig om het slagveld te bestuderen en gidsen of inwoners te ondervragen.⁶

Tot voor kort is vooral het Britse negentiende-eeuwse toerisme naar Waterloo onderwerp van onderzoek geweest.⁷ Hoewel de Britten de grootste groep bezoekers uitmaakten, zijn zij niet representatief voor ‘dé Waterloo-ervaring’. Hun ervaringen op het slagveld verschilden van de manier waarop Pruisische, Franse en Nederlandse bezoekers Waterloo benaderden. Om deze lacune in het onderzoek op te vullen en het Waterlootoerisme vanuit een breder perspectief te benaderen, zal dit artikel focussen op de reizigerservaringen van Franse, Britse, Pruisische en Nederlandse bezoekers, allen afkomstig uit landen die hadden deelge-

the Field of Waterloo (Londen 1817) 256-257, 286-287 en 290; W.E. Frye, *After Waterloo. Reminiscences of European travel 1815-1819* (Londen 1908) 27.

4 A.V. Seaton, ‘War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914’, *Annals of Tourism Research* 26 (1999) 134. Zie bijvoorbeeld het verhaal van Willem van den Hull die op zoek ging naar zijn gewonde broer: Willem van den Hull, *Autobiografie (1778-1854)* (Hilversum 1996) 487.

5 M. Reichard, *Guide des voyageurs dans le Royaume des Pays-Bas* (Brussel 1817) 59; Edmund Boyce, *The Belgian traveller or a complete guide through the United Netherlands* (Londen 1819) 230.

6 Voorbeelden van reizigers die langere tijd te Waterloo verbleven zijn Jacobus Scheltema, Victor Hugo en Jules Vallès.

7 Seaton, ‘War and Thanatourism’, 130-158; Stuart Semmel, ‘Reading the tangible past. British tourism, collecting, and memory after Waterloo’, *Representations* 69 (2000) 9-37; Pieter François, “The best way to see Waterloo is with your eyes shut”. British “historicism”, authenticity and commercialisation in the mid-nineteenth century’, *Anthropological Journal of European Cultures* 22 (2013) 26-41; Marysa Demoor, ‘Waterloo as a small “realm of memory”’. British writers, tourism and the periodical press’, *Victorian Periodicals Review*, 48 (2015) 453-468; Aan toeristische ervaringen van Britse, Pruisische, Franse en Nederlandse reizigers is recent wel aandacht besteed in: Ben Schoenmaker, Jeroen van Zanten en Jurriën de Jong, *Waterloo. 200 jaar strijd* (Amsterdam, 2015) 137-186; Jolien Gijbels, ‘Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo: een adellijk perspectief (1815-1870)’, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 22 (2015) 125-146.

nomen aan de Slag bij Waterloo. Op welke (verschillende) manieren verhielden zij zich tot het herinneringslandschap? Welke invloed hadden het veranderende slagveld en de mythevorming over Waterloo op de beleving van de reizigers?

Het concept *performative authenticity*, in 2010 geïntroduceerd door Britta Timm Knudsen en Anne Marit Waade, vormt het uitgangspunt voor deze analyse van de toeristische omgang met het slagveld.⁸ *Performative authenticity* erkent dat betekenissen zowel worden geconstrueerd als beleefd. Enerzijds zijn er allerhande (mentale) constructies – overtuigingen, verhalen van gidsen op het slagveld en gelezen informatie uit reisgidsen of bekende literatuur – die invloed uitoefenen op de manier waarop toeristen hun omgeving beoordelen. Reizigers zijn bij aankomst geen *tabula rasae*, maar hebben al beelden van of verwachtingen over hun reisbestemming. Anderzijds kent deze benadering *agency* toe aan de scheppende kracht van de toerist. Via het lichaam en de zintuiglijke, soms emotionele, interactie met sites kunnen toeristen een plaats authentiek maken. Het ‘performatieve’ duidt dus op het proces: bezoekers *performen* hun belevenissen als authentiek. Niet alles wat ze op een toeristische plaats ervaren is überhaupt authentiek. De behoefte om in ‘authentieke’ verbinding te staan met de slagveldgeschiedenis in Waterloo vergt van de toerist een zekere fysieke en mentale inspanning. Hoe gedrevenere bezoekers zijn in hun zoektocht naar sporen van de veldslag en een authentieke omgang met het verleden, hoe intenser ze het slagveld beleven.

Op pelgrimstocht naar Waterloo

In de landen die aan Waterloo hadden deelgenomen kreeg de herinnering aan 18 juni 1815 vooral vorm binnen het kader van de natiestaat, hetzij als triomfante-lijke overwinning, hetzij als glorieuze nederlaag. Hoewel Waterloo in ieder land een zekere rol vervulde ten aanzien van het nationale bewustzijn, verschilde de intensiteit van het herinneren en het toegekende belang aan de slag naargelang de politieke situatie. In Groot-Brittannië en het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden droeg de herinnering aan de overwinning in grote mate bij tot de nationale identiteitsvorming. De Britse staat stond in 1815 aan het begin van de uitbouw van een groot Brits *empire*. De ambities van de grootmacht in wording weerspiegelden zich in de mythevorming rond Waterloo en het heldendom van een aantal prominente militairen zoals de Hertog van Wellington. Britse patriottische auteurs eigenden zich de overwinning toe en destilleerden uit de militaire herinnering een notie van *Britishness*.⁹ Aan Nederlandse zijde fungeerde de Slag bij Waterloo als vestigingsmythe van de kersverse staat. De Prins

8 Britta Timm Knudsen en Anne Marit Waade, ‘Performative authenticity in tourism and spatial experience. Rethinking the relations between travel, place and emotion’, in: Idem (red.), *Re-investing authenticity. Tourism, place and emotions* (Bristol 2010) 1-13.

9 Jeremy Black, *The Battle of Waterloo. A new history* (Londen 2010) 181-187. Zie ook: Linda Colley, *Britons. Forging the nation, 1707-1837* (New Haven 1992).

van Oranje, de latere vorst Willem II, had tijdens de strijd een schouderwonde opgelopen. Willem I besefte maar al te goed de voordelen van de heldenstatus van zijn zoon: het prinselijke bloed had gevloeid op Nederlands grondgebied, waardoor de slag symbool kon staan voor de vereniging van de twee landsdelen. Door middel van verschillende initiatieven, zoals het stimuleren van kunstwerken over de slag, hield overheidspropaganda deze herinnering levendig.¹⁰

In de Duitse staten, waaronder Pruisen, ging aanzienlijk minder aandacht uit naar de slag. Dat had voornamelijk te maken met de politieke verdeeldheid en sociale fragmentatie in het toenmalige koninkrijk Pruisen. Bovendien was er volgens historicus Alan Forrest nog geen sprake van een sterk Duits nationalisme ten tijde van de napoleontische oorlogen. Militairen vochten voor verschillende Duitse staten, zoals Hannover en Saksen, en de intensiteit van het herinneren verschilde in iedere staat en stad.¹¹ Het verliezende kamp, ten slotte, kreeg de moeilijke opdracht om zich te verzoenen met het trauma van het niet voor mogelijk geachte verlies. In de Franse herinnering ging de strijd de geschiedenis in als een glorieuze nederlaag. De idee verspreidde zich dat het Franse leger zich, ondanks de vernedering van het debacle, tot het bittere einde had verzet. Deze mythe werd gevoed door beeldvorming over de slag die zich na afloop snel had verspreid.¹²

De reizigersverslagen weerspiegelen dit nationaal bewustzijn. De gemiddelde negentiende-eeuwse Waterloobezoeker was doordrongen van vaderlandsliefde. Men ondernam de daguitstap naar Waterloo om de plaats te aanschouwen waar landgenoten voor de natie hadden gestreden. Voor Franse reizigers was het slagveld een confrontatie met de nederlaag van 1815. C.N. Perraud die één jaar na de feiten zijn pelgrimstocht ondernam – op een moment dat een Nederlandse herdenking van de slag bij Waterloo gaande was – contrasteerde zijn eigen gevoelens van verlies en opoffering met de feestvreugde van de overwinnaars.¹³ Franse reizigers werden vanuit het thuisland dan ook ontmoedigd om het slagveld te bezoeken. Volgens Pierre Marie Michel Lepointre Desroches bestempelden patriotten een bezoek aan de plaats van een van de grootste catastrofes uit de Franse geschiedenis als een daad van heiligschennis.¹⁴

Voor reizigers uit de overwinnende landen was een bezoek aan het slagveld logischerwijs een vreugdevolle gebeurtenis. Vooral Britten waren doordrongen van een patriottisch bewustzijn van de militaire daadkracht van hun landgenoten. Zij vormden de grootste groep toeristen en liepen daardoor in de kij-

10 Matthijs Lok, 'De cultuur van het vergeten onder Willem I', in: Rik Vosters en Janneke Weijermars (red.), *Taal, cultuurbeleid en natievorming onder Willem I* (Brussel 2011) 63; Jeroen van Zanten, *Koning Willem II. 1792-1849* (Amsterdam 2013) 233-235.

11 Christopher Clark, 'The wars of liberation in Prussian memory. Reflections on the memorialization of war in early nineteenth-century Germany', *The Journal of Modern History* 68 (1996) 550; Alan Forrest, *Waterloo* (Oxford, 2015) 157-161.

12 Jean-Marc Largeaud, *Napoléon et Waterloo. La défaite glorieuse de 1815 à nos jours* (Parijs 2006) 46-84.

13 C. N. Perraud, *Pèlerinage de Waterloo, effectué le 19 juin 1816* (Brussel 1816) 27.

14 Pierre Marie Michel Lepointre Desroches, *Quatre mois dans les Pays-Bas. Voyage épisodique et critique dans la Belgique et la Hollande* (Parijs 1829) 337.

ker.¹⁵ De uitstap was voor de meesten primair bedoeld om de macht en glorie van Groot-Brittannië te aanschouwen op het ‘great field for mighty deeds’.¹⁶ Natuurlijk was er ook een enkele uitzondering op de regel. Zo toonde de romantische schrijver Lord Byron zich in zijn derde canto van *Childe Harold's Pilgrimage* (1816) afkerig van enige overwinningretoriek. Hij contrasteerde de opwinding tijdens het Brusselse bal van de Hertogin van Richmond aan de vooravond van de veldslag met het akelige uitzicht van het slagveld na de strijd. Voor de liberale dichter viel er niets te vieren na een slag die had geleid tot bloedvergieten en het herstel van de monarchieën op het continent.¹⁷

Nederlandse beschrijvingen gaven blijk van een meer bescheiden overwinningretoriek. In tegenstelling tot de Britten gaven ze geen uiting aan een nationaal superioriteitsgevoel, maar ze brachten wel hun bewondering voor de moed van hun landgenoten onder woorden: ‘Het zwijgen van de velden zal niet tot het gehoor, maar het vaderlandslievende hart van de Nederlander gedurende de eeuwen worden verstaan.’¹⁸ Vooral bij de gedachte aan de getroffen kroonprins – ook bekend onder de naam ‘de held van Waterloo’ – vulden de harten van de bezoekers zich met ontzag en trots.¹⁹ De enige bezoekers die minder geïnteresseerd leken in Waterloo als bestemming, waren de Pruisen. Hoewel ook zij het belang van de slag erkenden voor hun thuisland, hebben ze relatief weinig reisbeschrijvingen nagelaten die bovendien beknopter zijn van opzet.²⁰ Iemand die wel hartstochtelijk de nadruk legde op het Pruisische aandeel in de veldslag was Johanna Schopenhauer, moeder van de filosoof Arthur. Trots verkende ze het slagveld waar landgenoten in haar ogen met succes hadden gestreden voor vaderland en vrijheid.²¹

15 Verschillende bezoekers maakten melding van Britse toeristen: Jacobus Scheltema, ‘Verhaal van een reisje langs de slagvelden van Belle Alliance, Quatre-Bras en Ligny, van den 15 tot 20 september 1815. In vier brieven’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* 54 (1815) 587; ‘De achttiende oktober 1815 op het slagveld van Waterloo’, in: *Nieuwe keur van nuttige en aangename mengelingen voor 1832* (Amsterdam 1832) 14.

16 Zie onder andere: James Simpson, *A visit to Flanders in July, 1815, Being chiefly an account of the field of Waterloo with a short sketch of Antwerp and Brussels, at that time occupied by the wounded of both armies* (Edinburgh 1816) 137 en 140; Robert Hills, *Sketches in Flanders and Holland, with some account of a tour through parts of those countries, shortly after the Battle of Waterloo, in a series of letters to a friend* (Londen 1816) 80.

17 George Gordon Noel Byron, ‘So late into the night’ *Byron's letters and journals. 1816-1817* (Londen 1976) 76; George Gordon Noel Byron, *Childe Harold's pilgrimage. Canto the third* (Londen 1816) 12-17.

18 Willem Hendrik Warnsinck, ‘Het slagveld van Waterloo’, in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (Amsterdam 1825) 739.

19 Scheltema, ‘Verhaal van een reisje’ 587; Willem Gerard de Bas, Johan Adriaan Vollgraff, ‘Een uitstapje naar Gent en een naar het slagveld van Waterloo in het jaar 1817’, *Haagsch maandblad* 34 (1940) 530; Adriaan van der Willigen en J.G.M. Sanders, *Revolutionair in Brabant, royalist in Holland. Adriaan van der Willigen als toerist in België tussen 1792 en 1827* (Hilversum 2011) 79.

20 Enkele voorbeelden: Christian Gottfried Daniel Stein, *Reise über Aachen, Brussel nach Paris, Strassburg und Basel, durch Baden, Hessen, Franken und Thüringen* (Leipzig 1828); *Wanderungen durch Italien, Frankreich, England und die Niederlande* (Quedlinburg 1834).

21 Johanna Schopenhauer, Marc Carnier en Anke Gilleir, *Een vrouw op reis. België anno 1828 volgens Johanna Schopenhauer* (Leuven 1998) 53.

Afb. 1 Algemeen beeld van het slagveld, met links het monument ter ere van de Hannoveranen, in het midden het ‘Gordonmonument’ en rechts de leeuwenheuvel. Uit: H. Gérard, Album contenant un plan de la bataille de Waterloo et douze vues des environs du dit champ de bataille (Brussel [1842]).

Veel bezoekers brachten hun patriottische sentimenten ook door middel van handelingen tot uitdrukking. Vrijwel vanaf het begin ontstond er een traditie om de muur van de kapel van Hougomont – als enige ruimte onaangetast door de veldslag – vol te krabbelen. Byron behoorde wellicht tot een van de eerste graveurs, al was zijn inscriptie na enige tijd naar Engeland verdwenen, nadat een Britse bezoeker zich het stuk pleister met zijn naam had toegeëigend. Ontelbare namen, data en adressen sierden de witte wand, waardoor de eigenaar volgens latere bezoekers werd genoodzaakt om de kapel elke vijf jaar opnieuw te witten.²² Sommige inscripties bevatten expliciete verwijzingen naar het vaderland. Jacobus Scheltema die in september 1815 in Waterloo onderzoek verrichtte naar het verloop van de slag voor een geschiedenis van de slag, was erg gecharmeerd bij het lezen van een patriottisch gedicht van een Amsterdammer op de muren van herberg La Belle Alliance.²³ Deze *performance* kon ook de minder onschuldige vorm aannemen van een ‘tweede slag bij Waterloo’: een aantal bezoekers greep de gelegenheid aan om de muren te bekladden met beledigingen gericht aan andere naties.²⁴ Aantijgingen en discussies over het

22 Robert Bell, *Wayside pictures through France, Belgium and Holland* (Londen 1849) 412-413; George Augustus Sala, *From Waterloo to the Peninsula. Four months hard labour in Belgium, Holland, Germany and Spain* (Londen 1867) 22.

23 Scheltema, ‘Verhaal van een reisje’, 587.

24 Victor Hugo, *Les misérables* (Parijs 1866) 170.

militaire verloop beperkten zich overigens niet alleen tot de veilige muren van de ruïnes. Een anonieme Britse reiziger kwam in 1835 bijvoorbeeld in aanvaring met een Pruisische militair die onder de Pruisische generaal Gebhard Leberecht von Blücher had gestreden. Er ontketende zich een lange discussie over wie de eer van de overwinning toekwam. Toen de man bleef volhouden dat Blücher de redding had betekend voor de Britse troepen, moest de woedende Engelsman zich naar eigen zeggen bedwingen om hem niet in elkaar te slaan.²⁵

Een ander soort *performance* had betrekking op de uiting van gevoelens. De aanraking of confrontatie met de plaatsen van dood en heldenmoed veroorzaakte bij velen ontroering, lichamelijke reacties en zelfs huilbuien. Voor eenieder was er wel een aanleiding om zich over te geven aan de emoties. Voor de Nederlandse Scheltema was dat het besef van het ongelofelijke gevaar waarin de kroonprins had verkeerd. Fransman Perraud kon een huilbui in de kerk dan weer niet bedwingen bij de gedachte aan de onherstelbare verliezen van het thuisland waar hij zulke dierbare herinneringen aan overhield.²⁶ Opnieuw vormen Pruisische reisbeschrijvingen een uitzondering op de regel. De meeste Duitstalige reisverslagen geven geen blijk van opwellende emoties bij de realisatie van de menselijke offers.²⁷ Daarnaast ontbraken in het Pruisische discours, anders dan het vertoog van veel Franse, Britse en Nederlandse reizigers, de verwijzingen naar een profane pelgrimstocht: Waterloo als een bedevaartsoord of 'heilige' plaats omwille van het bloed van landgenoten dat er rijkelijk is gevloeid. Franse bezoekers interpreteerden de reis als een ernstige en buitengewoon triestige pelgrimstocht waarbij ze trachtten in het reine te komen met de recente nederlaag.²⁸ In het bijzonder de Britse toeristen eigenden zich termen als *hallowed* en *sacred* toe in hun beschrijvingen van plaatsen waar Britten waren gesneuveld.²⁹

La Haye, bear witness! sacred is it hight,
And sacred is it truly from that day;
For never braver blood was spent in fight
Than Britain here hath mingled with the clay.³⁰

Musealising en commercialising

De enorme toestroom van reizigers zorgde voor het ontstaan van een toerisme-industrie in het verder onopvallende boerenlandschap. Verschillende commer-

25 *A pedestrian's saunter in Belgium in the summer of 1835. With historical notices* (Londen 1837) 366.

26 Perraud, *Pèlerinage de Waterloo*, 14; Scheltema, 'Verhaal van een reisje', 587.

27 Een uitzondering hierop is Johanna Schopenhauer: Schopenhauer, Carnier en Gilleir, *Een vrouw op reis*, 51-52.

28 Perraud, *Pèlerinage de Waterloo*, 9, 16; *Promenades d'un artiste. Bords du Rhin. Hollande. Belgique* (Parijs 1836) 404.

29 Eaton, *Narrative of a residence*, 290 en 294; Walter Scott, *Paul's letters to his kinfolk* (Edinburgh 1816) 195-196; Simpson, *A visit to Flanders*, 88.

30 Robert Southey, *The poet's pilgrimage to Waterloo* (Londen 1816) 62.

ciële praktijken zoals het geven van rondleidingen gingen praktisch onmiddellijk na de slag van start. Omwonenden wilden maar al te graag een graantje meepikken van de buitenlandse geldbuidels door zich te bekwamen als gids. In de eerste decennia waren een aantal befaamde, betrouwbaar geachte gidsen actief zoals de vermaarde gids van Napoleon, Jean-Baptiste de Coster. De gidsen wisten waar zich de belangrijkste plaatsen in de slag bevonden. Bijgevolg waren ze van cruciaal belang in het reconstrueren en concretiseren van het verloop van de slag. Voor goed ingelezen reizigers als Walter Scott kon de gestandaardiseerde uitleg van een gids echter weinig toevoegen. Volgens hem vertelde De Coster aan iedereen hetzelfde simpele oorlogsverhaal dat ook te lezen was in kranten. Zelfs na lange ondervraging kon hij uit de gids geen extra informatie losweken.³¹

De meeste negentiende-eeuwse reizigers verklaarden een gids te hebben gevolgd. Uit de reisbeschrijvingen blijkt dan ook dat de toeristen bijna allemaal dezelfde plaatsen opzochten. Hoewel het afgelegde parcours kon verschillen, passeerde vrijwel iedereen langs de Nederlands-Britse positie, de hoeves van Hougoumont en La Haye Sainte en de herberg La Belle-Alliance. Ook bestond er grote interesse voor de ‘Wellingtonboom’ op de heuvelkam van Mont St. Jean. Vanaf deze positie keek de hertog uit over het slagveld. Vele bezoekers zouden het hem nadoen. Voorbijgangers namen ook graag een stukje van de boom mee naar huis, zodat de boom een jaar na de strijd tot op mensenhogte al helemaal was ontdaan van bladeren en takken. Uiteindelijk verdween de boom in 1818 uit het landschap, nadat een Brit voor het resterende gedeelte van de boom bereid was geweest te betalen.³² Na enkele jaren werden ook een aantal monumenten vast onderdeel van het doorsnee bezoek. Een colonne ter ere van de Britse luitenant-kolonel Gordon (1817) werd gevolgd door een piramide ter nagedachtenis aan de moed van de Hannoveranen (1818) en een Pruisisch monument in Plancenoit (1819). Met de komst van de Nederlandse leeuw in 1826 bleef er slechts één ondervertegenwoordigde natie over, niet verwonderlijk de verliezende partij. Franse bezoekers zouden tot het begin van de twintigste eeuw op hun eerste gedenkteken moeten wachten.³³

Daarnaast vond er met het oog op het toeristisch publiek een snelle musealisering plaats van de gebouwen die een rol hadden gespeeld in de slag. Enkele maanden na de slag stond het bed waarin Wellington zou hebben overnacht tentoon in herberg Bodenghien, in de hoop meer klanten te lokken. Volgens Scott veroorloofde de gastvrouw het zich de prijzen voor de consumpties te verhogen na het tonen van dit bed.³⁴ Een andere graag geziene attractie was de kamer waar het been van Lord Uxbridge was geamputeerd. In de naastge-

31 Scott, *Paul's letters to his kinfolk*, 196.

32 Lucien Gerke, *Miscellanées sur Waterloo. Histoire folklore archéologie* (Waterloo 2001) 175-176.

33 Over pogingen in 1815 en 1837 om een Frans monument op te richten, zie: Jean-Marc Largeaud, ‘Les Français et le “monument introuvable”’, in: Marcel Watelet, Pierre Couvreur en Philippe de Villelongue (red.), *Waterloo. Monuments et représentations de mémoires Européennes (1792-2001)* (Louvain-la-Neuve [2003]) 173-189.

34 Scott, *Paul's letters to his kinfolk*, 195.

legen tuin had de eigenaar naar verluidt het been begraven en er een opschrift bijgeplaatst dat tot op heden te bezichtigen is tijdens een bezoek aan het huidige museum Wellington. Ook binnenshuis konden bezoekers de bloedsporen bekijken van de stoel waarop Uxbridge tijdens de operatie had gezeten en de laars van zijn afgezette been. In later jaren wees een Amerikaanse bezoeker op de exploitatie van deze zogenaamde originele laars. Tegen goede betaling was de huiseigenares bereid een stuk van de laars aan de bezoeker mee te geven ter nagedachtenis.³⁵ Tenslotte was er de herberg La Belle-Alliance, vooral bekend als de plaats waar Wellington en Blücher elkaar na afloop van de slag hadden ontmoet. Kort na de slag maakten de eigenaars van de boerderij gebruik van deze geschiedenis door het gebouw uit te baten als herberg. Ze probeerden de marktwaarde van hun onderneming te verhogen door te beweren de authentieke meubels te bezitten waarop Wellington en Blücher hadden verpoosd.³⁶

Al met al ontkwamen vroege negentiende-eeuwse bezoekers niet aan commerciële praktijken op en rondom het slagveld. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is de handel in relieken.³⁷ Er waren uiteraard heel wat militaire voorwerpen blijven liggen op de velden en al vroeg namen plaatselijke boeren het initiatief om deze voorwerpen te verzamelen en te koop aan te bieden. Vroege toerist James Simpson die het slagveld op 31 juli 1815 vereerde met een bezoek, werd na aankomst in Waterloo meteen omringd door een groep kooplui met militaria. Uit reisverslagen blijkt dat niet iedereen opgezet was met dergelijke relieken. Franse reizigers maakten er bijvoorbeeld amper vermelding van. Vooral voorwerpen van de verliezers waren erg in trek. Onder het mom van ‘authentiek’ of ‘vers van het slagveld’ verkochten lokale inwoners heel wat Franse wapens, adelaars en *légions d’honneurs*. Volgens plaatselijke kooplui namen vooral Britten graag een stukje Waterloo mee naar huis.³⁸

Stuart Semmel en Pieter François situeerden de bloei van het Waterlootoerisme omstreeks het midden van de negentiende eeuw. De ontwikkeling van de toeristische praktijken in de eerste maanden en jaren na de veldslag wijst echter op een eerdere commercialisering. Semmel trekt een te strakke lijn tussen de beleving van het ‘authentieke’ en tastbare verleden in vroege ontdekkingstochten en de gemedieerde ervaringen van latere reizigers. Volgens hem belemmerden de handel in valse relieken en het literaire aanbod over het slagveld de toerist in zijn omgang met het herinneringslandschap.³⁹ Ook François, hoewel

35 Lepeintre Desroches, *Quatre mois dans les Pays-Bas*, 344-346; Phineas Taylor Barnum, *Leven en avonturen van P.T. Barnum* (Rotterdam 1856) 24; Robert Southey, *Journal of a tour in the Netherlands in the autumn of 1815* (Boston 1903) 206-209.

36 Robin de Salle, ‘Les musées de Waterloo de 1815 à 1914’, *Waterloorama. Revue de la Société d’Etudes historiques et folkloriques de Waterloo* 14 (2012) 6-8.

37 Over het tastbare verleden en Waterloorelieken, zie: Jolien Gijbels, ‘Tangible memories. Waterloo relics in the nineteenth century’, *The Rijksmuseum Bulletin* LXIII (2015) 228-257; Jo Tollebeek, *De paarden van Waterloo. Over de schoonheid en de bruutheid van de geschiedenis* (Amsterdam 2015).

38 Scheltema, ‘Verhaal van een reisje’, 587; Bas en Vollgraaff, ‘Een uitstapje naar Gent en een naar het slagveld’, 534; Simpson, *A visit to Flanders*, 83; Scott, *Journal of a tour to Waterloo*, 46.

39 Semmel, ‘Reading the tangible past’, 26-27.

hij zich duidelijk distantieert van Semmels bevindingen door er terecht op te wijzen dat latere bezoekers evenzeer een authentieke beleving beoogden, daartoe de commercialisering van rond het midden van de negentiende eeuw. Hij baseert zich vooral op de misnoegde reacties van latere Britse reizigers op de toerisme-industrie.⁴⁰

Het tastbare verleden

Hoewel vroege bezoekers zich bewust waren van de populariteit van Waterloo en de alomtegenwoordige commercialiseringspraktijken, leken ze hier minder door geremd dan een volgende generatie toeristen. Dat had voornamelijk te maken met de tastbare sporen die overal in de natuur aanwezig waren. In het eerste decennium na 1815 getuigden de velden nog volop van de strijd die er zich had afgespeeld. Bezoekers vonden vooral in de nasleep van de veldslag allerlei achtergelaten bezittingen van militairen die wellicht waren gesneuveld. Ook de plaatsen van de massagraven waren goed zichtbaar. Ad hoc en met grote haast waren de lijken met aarde toegedekt, zodat er kleine grafheuvels waren ontstaan. Vroege bezoekers konden bij wind dan weleens op onaangename verrassingen stuiten.⁴¹ Maar ook jaren na datum konden er bij het ploegen van de aarde menselijke skeletten bovenkomen.⁴²

Voor de authenticiteitsbeleving waren dergelijke sporen van het verleden onontbeerlijk. Bezoekers gingen er actief naar op zoek en beschreven de af- of aanwezigheid van fysieke overblijfselen van de slag in hun egodocumenten. Ze maakten een integraal deel uit van de beleving van de plaats en de geschiedenis. De kanosporen in de aarde of de kogels in de muren van Hougomont wakkerden de verbeelding aan en hielpen de bezoeker om zich te verplaatsen naar de bewuste dag van 18 juni 1815. Dat bleek echter allesbehalve een gemakkelijke oefening. Het verleden gaf zich ook aan de vroegste bezoekers moeilijk bloot. Eaton, nog geen maand na de slag ter plaatse, worstelde met de onmogelijke taak om zich een beeld te vormen van de slag. Hoewel ze de plaats op een zeer fysieke manier beleefde – ze stond oog in oog met menselijke resten en liet de as van de overledenen door haar vingers glijden – was het voor haar onmogelijk om de horror van Waterloo te beschrijven of het zich maar enigszins voor te stellen.⁴³

Romantici, ondanks hun interesse in en beeldrijke omgang met het verleden, worstelden met hetzelfde probleem. Volgens Semmel betekende het einde van Napoleons regime een *boost* voor het romantische verlangen naar ruïnes en reliëken. Niet zozeer zijn heldenstatus en overwinningen, als wel zijn tragische ondergang opende de weg voor de verbeelding van het historische sublieme en

40 François, “The best way to see Waterloo is with your eyes shut”, 37.

41 Eaton, *Narrative of a residence*, 255-257, 263 en 271.

42 Bas, ‘Een uitstapje naar Gent en een naar het slagveld’, 532.

43 Eaton, *Narrative of a residence*, 322.

een melancholisch discours van verlies.⁴⁴ Hoewel romantische Waterloo-bezoekers de breuk met de sublieme gebeurtenis uit de geschiedenis erkenden, zochten ze tegelijkertijd naar manieren om dat verleden terug te halen, als het ware te herbeleven. Aange trokken tot de plaats van de recente slagveldgeschiedenis waar hun object van fascinatie, Napoleon, was ondergegaan, probeerden Byron en Scott de geschiedenis door *performances* tot zich te laten komen. Byron galoppeerde op een kozakpaard tweemaal over het slagveld. Scott trad in de voetsporen van de grote keizer en maakte een studie van het slagveld. Beiden namen tastbare relieken mee naar Engeland.⁴⁵

Scott liet een uitgebreide en veel geciteerde reflectie over de ongrijpbaarheid van de gebeurtenis na. Omwille van de intellectuele rijkdom van het verslag hebben verschillende onderzoekers zich aan een analyse gewaagd. Hoewel dit artikel focust op de observaties en reflectie van Scott in het licht van zijn reiserivaringen, is het belangrijk om te beseffen dat Scott verschillende rollen combineert in zijn tekst. Volgens Niek van Sas treedt hij behalve als reiziger ook op als ooggetuige en historicus, waardoor zijn verslag voortdurend schippert tussen geschiedenis en herinnering.⁴⁶ In de beschrijving van zijn ervaringen legt Scott de nadruk op de breuk met het verleden. Hoewel het verleden dichtbij, tastbaar en zintuigelijk waarneembaar was, slaagde hij er in Waterloo niet in om het 'nu' volledig achter zich te laten. Scott ervoer een onbeschrijfelijk gevoel van ontzag bij het besef dat hij op de plaatsen stond waar Napoleons hoop op de overwinning was ingestort. Toch twijfelde hij voortdurend aan de realiteit. Op de 'authentieke' plaats van de 'horrid magnificence' was het slechts een kwestie van tijd voor het vers beplante graan de melancholische sporen van de slag zou uitwissen.⁴⁷

Veel reflecties zochten hun toevlucht tot de natuur. De romantische poëet Robert Southey en Nederlandse generaal Jean Victor de Constant Rebecque die aan de zijde van de Prins van Oranje had meegevochten, wisten een jaar na de slag niet wat ze moesten denken bij het zien van bloeiende maïsvelden, klaprozen en viooltjes op de plaats waar de natuur kort geleden helemaal was vernield door het strijdgewoel. Southey drukte zijn hoop uit dat de ruïnes en de tuin van Hougoumont onaangetast de tijd zouden doorstaan, zodat toekomstige pelgrims de plaats konden beleven in dezelfde toestand als bij de overwinning van 1815.⁴⁸ Andere reizigers als Perraud verwonderden zich over het contrast tussen het levendige landschap en de scepter van de dood. De Nederlander Willem Hendrik Warnsinck zag op zijn beurt vooral een tegenstel-

44 Semmel, 'Reading the tangible past', 15-16.

45 Scott, *Paul's letters to his kinfolk*, 196; Byron, 'So late into the night', 76.

46 Niek van Sas, 'From Waterloo Field to Bruges-La-Morte. Historical imagination in the nineteenth century', in: Hugh Dunthorne en Michael Wintle (red.), *The historical imagination in nineteenth-century Britain and the Low Countries* (Leiden 2013) 22 en 25.

47 Scott, *Paul's letters to his kinfolk*, 197 en 201.

48 Southey, *The poet's pilgrimage to Waterloo*, 74-76; Nationaal Archief Den Haag [NA], Archief van de familie De Constant Rebecque, 1802-1941 [2.21.008.01], inv.nr. 25, Dagboek van Jean Victor de Constant Rebecque (1813-1817).

ling tussen de stilte van het heden en de woelige strijd van weleer. Hij achtte de herfst het beste seizoen voor een bezoek omdat de plechtige stilte een stimulans kon vormen voor de verbeelding. Naar eigen zeggen ontketende de uitleg van de gids bij hem een reeks droombeelden die hem toegang verschaften tot het verleden. Toch stuitte hij eveneens op de grenzen van de verbeelding. In het vredige stille landschap bleek het terughalen van de historische waarheid al bij al een geforceerde oefening die niet volledig lukte.⁴⁹

Betekenisverschuivingen omstreeks 1830

In sommige landen hadden er ingrijpende politieke veranderingen plaats omstreeks 1830. De grootste verandering vond plaats in de monarchie waarvan het dorp Waterloo gedurende vijftien jaren deel had uitgemaakt. In 1830 hield het Koninkrijk der Nederlanden op te bestaan, waardoor het slagveld binnen de grenzen van het koninkrijk België kwam te liggen. In Nederland verwaterde de herinnering aan Waterloo doorheen de jaren, vooral na de dood van koning Willem II in 1849. Dat blijkt bijvoorbeeld duidelijk uit het initiële gebrek aan overheidsinitiatief bij de vijftigjarige herdenking van de slag in 1865.⁵⁰ De staatkundige scheiding tussen België en Nederland zorgde voor een daling van het aantal Nederlandse reisverslagen. Volgens een anonieme schrijver in *De Huisvriend* (1860) was de verminderde interesse te wijten aan het verbleken van de herinnering aan de slag, onder meer door het uitsterven van het aantal levende helden.⁵¹

Het contrast tussen de Nederlandse herinnering en die van het verliezende kamp kon moeilijk groter zijn. Met betrekking tot de periode na 1830 zijn er juist opvallend veel Franse reisverslagen bewaard. In Frankrijk kwamen er vanaf 1830 verschillende politieke regimes aan de macht – de Julimonarchie (1830-1848), de kortstondige Tweede Republiek (1848-1852) en het Tweede Keizerrijk (1852-1870) – die zich, in tegenstelling tot de Bourbonmonarchie (1815-1830), beriepen op de Napoleontische legende voor propagandistische doeleinden. Zo zorgde Napoleon III ervoor dat oud-strijders vanaf 1855, onder andere met een medaille, werden erkend voor hun dienstbetoon aan Frankrijk in de jaren 1792 en 1815.⁵² Sommige Franse reizigers gaven expliciet uiting van hun politieke opvattingen in de reisverslagen. In de jaren na 1830 bezochten enkele prominente persoonlijkheden van republikeinse overtuiging het slagveld nabij Waterloo. Vanuit de republikeinse visie was Napoleons Eerste

49 Perraud, *Pèlerinage de Waterloo*, 10; Warnsinck, 'Het slagveld van Waterloo', 737-739.

50 Pieter van den Berg, *Memories of defending the nation. Commemorating the Battle of Waterloo in the Netherlands, in 1865* (ongepubliceerde masterscriptie Erasmus Universiteit van Rotterdam 2012) 32-33.

51 'De Montagne de la Cour te Brussel', in: Jan Jacob Antonie Goeverneur (red.), *De huisvriend. Gemengde lectuur voor burgers in stad en land* (Leiden 1863) 11-12.

52 Largeaud, *Napoléon et Waterloo*, 181 en 198-199.

Afb. 2 Het balkon waarop Victor Hugo uitkeek over het slagveld, momenteel opgesteld in de binnentuin van de hoeve van Caillou. Foto auteur (Waterloo 2014).

Keizerrijk getekend door een tiranniek bewind van onvrijheid. Daartegenover stond de hoop dat er ooit een republiek zou komen die wel voor vrijheid en vooruitgang zou zorgen. Deze visie komt duidelijk naar voren in het hoofdstuk over Waterloo in *Les misérables* van Victor Hugo. In de ogen van Hugo betekende de strijd geen totale catastrofe. Er was immers een goddelijke interventie nodig geweest om Napoleon, ‘de houthakker van Europa’, te doen verdwijnen, waarna republikeinse initiatieven zich opnieuw konden ontplooiën.⁵³

Bij uitstek het verslag van Jules Vallès illustreert dat het slagveld krachtige herinneringen aan latere politieke gebeurtenissen kon oproepen zoals de gefnuikte republikeinse revolutie van 1848. In opdracht van P. Larousse vertrok Vallès in 1869 naar het slagveld om zijn artikel voor *Le Grand Dictionnaire Universel* voor te bereiden. De tekst werd echter afgekeurd omdat Vallès, in plaats van de nagedachtenis aan de gesneuvelden van Waterloo, de herinnering aan de republikeinse revolutie tot uiting bracht: ‘Sur le champ de bataille de Waterloo, nous n’avons pensé qu’aux vaincus des faubourgs de Paris’.⁵⁴ Voor Vallès was de Slag bij Waterloo een afschuwelijke gebeurtenis met een enorm

⁵³ Hugo, *Les misérables*, 168; Largeaud, *Napoléon et Waterloo*, 301.

⁵⁴ Jules Vallès, ‘Le champ de bataille de Waterloo’, *Revue Universelle* 25 (1901) 581; Largeaud, *Napoléon et Waterloo*, 315-316.

dodental als gevolg. De plaatsen waar de gevechten voor het vaderland hadden plaatsgevonden riepen bij hem echter geen emoties of spijt voor de Franse ondergang op. Hij was niet geïnteresseerd in patriotische verhalen over verlies en overwinning.⁵⁵ Waar zijn aandacht wel naar uitging waren de ‘plebejers’ die Hôtel des Colonnes uitbaatten of een arme man die zonder schoenen een onweer trotseerde: ‘Je ne salue pas les héros morts, mais les travailleurs vivants.’⁵⁶

Toch bleef de natiestaat, het verslag van Vallès buiten beschouwing gelaten, ook later in de negentiende eeuw hét referentiekader voor de beleving van het slagveld. Reizigers uit het verliezende land beleefden hun bezoek zoals voordien als een trieste pelgrimstocht naar het noodlottige schouwtoneel waar de ondenkbare nederlaag had plaatsgevonden.⁵⁷ Ook republikeinse denkers als Edgar Quinet beschouwden het slagveld als de grafkuil van Frankrijk of de plaats waar het land een diepe blessure opliep. Volgens hem was Frankrijk een stuurlaars land geworden zonder despotische traditie of vrijheid: ‘L’état est mort.’⁵⁸ Langs de zijde van de overwinnaars ervoeren de meeste bezoekers, ook de Pruisen, hun bezoek nog steeds als een vaderlandse daad. De verschillen in de intensiteit van het herinneren bleven eveneens bestaan. Het geringe aantal Pruisische reisverslagen, de beknopte omvang van de teksten en het gebrek aan beeldrijke taal suggereren dat de herinnering aan Waterloo minder Pruisische dan Britse toeristische zielen wist te beroeren.⁵⁹

Plotse emoties bij de aanblik van de velden of gedenktekens werden wel minder voorkomend. De verse sporen van de strijd waren verdwenen en de tijd had rust gebracht. Bij reizigers uit overwinnende naties vond er een meer natuurlijke versmelting plaats van ontroering voor de menselijke offers en het nationale bewustzijn. Vaderlandse trots borrelde op bij de aanblik van plaatsen waar landgenoten offers hadden gebracht en moed betoond. Voor Franse reizigers, daarentegen, zat het trauma van de nederlaag nog vers in het geheugen, waardoor een bezoek aan het slagveld een intense emotionele ervaring bleef. Bij Léon Gozlan, die het slagveld al staande in een reiskoets ontwaarde, ontkende de eerste impressie van het slagveld zulke ingrijpende lichamelijke reacties dat hij achterover viel in de koets. Naar eigen zeggen trok zijn hart samen, werd hij lijkbleek en had hij te kampen met trillende benen. Doodmoe keerde hij achteraf terug naar Brussel, overweldigd door alle emoties van de dag.⁶⁰

De grootste betekenisverschuiving vond plaats naar aanleiding van een aantal bezoeken van befaamde Britse en Franse schrijvers. Behalve als de plaats van de befaamde veldslag, begon Waterloo ook aantrekkingskracht op bezoekers

55 Vallès, ‘Le champ de bataille’, 582.

56 Ibidem, 579 en 582.

57 Eugène Landoy, ‘Un pèlerinage à Waterloo’, *L’Illustration. Journal Universel* 19 (1852) 407.

58 Edgar Quinet, ‘Le champ de Waterloo’, *Revue Des Deux Mondes* 5 (1836) 46.

59 *Wanderungen durch Italien, Frankreich, England und die Niederlande* (Quedlinburg 1834) 265; Louis Lax, *De reiskuur* (Groningen 1837) 333; *Belgien und Nassau oder der Reisende am Continent* (Londen 1835) 46.

60 Léon Gozlan, *De neuf heures à minuit* (Parijs 1852) 231 en 260. Zie ook de intense ervaring van Landoy: Landoy, ‘Un pèlerinage à Waterloo’, 407 en 410.

uit te oefenen als de plaats waar beroemdheden bijzondere ervaringen hadden meegemaakt. Aan Britse zijde ontlokten vooral de vroege bezoekers Byron, Scott en Southey bewondering bij landgenoten. Veel reizigers hadden kennis genomen van hun reisverslagen en poëtische werken. In Britse reisgidsen werd het bezoek aan het slagveld bovendien opgeluisterd door middel van citaten van deze beroemde romantische dichters.⁶¹ Bij de rondgang op het slagveld zochten toeristen bijgevolg dezelfde plaatsen als hun favoriete schrijvers op, soms met de werken van de romantici bij de hand, en imiteerden hun handelingen zoals het nalaten van inscripties op de muur van de kapel van Hougoumont.⁶²

De Britse fascinatie voor de romantische beroemdheden was echter niets vergeleken met de snelle mythevorming rond het bezoek van Hugo. Van 7 mei 1861 tot en met 30 juni 1861 had Hugo in Hôtel des Colonnes te Waterloo gelogeed om er zich volledig te wijden aan het hoofdstuk over Waterloo uit *Les misérables*. Kort daarna doken er geregeld bezoekers op om dit hotel als een attractie op zichzelf te bezoeken. Georges Barral en Charles Baudelaire begonnen hun verkenning van het slagveld in 1863 met een bezoek aan dit hotel. Daar namen ze deel aan een intense *performance*, waarbij ze de verschillende plaatsen verkenden waar Hugo zijn tijd had doorgebracht. Zo herbeleefden ze als het ware de levensstijl van de schrijver. Hun beleving van de plaats begon aan de tafel waar Hugo regelmatig had gedineerd. Volgens eigenaar Joseph Dehaze was de doorsnee lunch van Hugo in 1863 uitgegroeid tot een traditionele specialiteit van het hotel, omdat veel reizigers ernaar bleven vragen.⁶³ Dit middagmaal bestond uit drie eieren, zwarte boter, vinaigrette, peper en zout, knapperige frieten, een groot stuk gruyère kaas en een tas koffie. Daarna namen ze een kijkje in Hugo's hotelkamer terwijl Dehaze vertelde over de schrijf-, eet- en slaapgewoonten van de schrijver. Baudelaire betrad vervolgens het balkon, waar ook Hugo had uitgekeken over het slagveld. Het bezoek aan Hôtel des Colonnes was het hoogtepunt van hun uitstap. De rondgang op het slagveld was, blijkens het reisverslag, van secundair belang.⁶⁴

Toenemende onvrede

De beleving van het slagveld riep vanaf 1830 steeds meer gevoelens van ongenoegen op. De reizigers waren zich in toenemende mate bewust van de toeristi-

61 Boyce, *The Belgian traveller*, 231; John Murray, *A handbook for travellers on the continent. Being a guide through Holland, Belgium, Prussia and Northern Germany and along the Rhine, from Holland to Switzerland* (Londen 1836) 147.

62 Simpson, *A visit to Flanders*, 147; Sala, *From Waterloo to the Peninsula*, 22 en 29; John Ashton, *Rough notes of a visit to Belgium, Sedan, and Paris in September 1870-71* (Londen 1873) 14-16.

63 Georges Barral, 'Souvenirs sur Victor Hugo et Baudelaire à Waterloo', in: Hector Fleischmann (red.), *Victor Hugo, Waterloo, Napoleon. Recueil des documents inédits publiés et annotés* (Parijs 1912) 44-45.

64 Ibidem, 44-48.

sche industrie die er zich sinds 1815 had ontwikkeld. Bijgevolg nam een aantal bezoekers een sceptische houding aan tegenover de aangeboden ‘Waterlooverving’. Zo had het aloude verhaal van de reliekenverkopers, namelijk dat er ieder jaar nog talloze militaire voorwerpen opdoken tijdens de grondbewerking door plaatselijke landbouwers, aan kracht ingeboet.⁶⁵ Na verloop van tijd werden er geruchten verspreid dat fabrieken het tekort aan relieken opvingen. In de jaren 1830 zou een fabriek in Luik de grote vraag naar militaire knopen hebben opgevangen door ze op grote schaal te produceren.⁶⁶ In de jaren 1850 zorgde een fabriek in Birmingham voor de industriële productie en aanvoer van militaria.⁶⁷ Daarnaast konden de gidsen, hoewel ze nog steeds een belangrijke rol speelden bij het concretiseren van de veldslag door de troepenbewegingen aan te wijzen, op minder goedkeuring rekenen.⁶⁸ Bij aankomst bestormden ze de bezoekers. Ze prijsden zichzelf aan als koopwaar door hun aanwezigheid bij de slag in de verf te zetten of visitekaartjes met bewoordingen van vertrouwen te tonen die naar eigen zeggen waren geschreven door voorgaande reizigers.⁶⁹ Hen werd verweten steeds dezelfde verhaaltjes op te dreunen, een gekleurde versie van de feiten te geven en leugenachtige anekdotes te vertellen.⁷⁰

De toeristen konden ook zelf een bron van ergernis zijn. In Waterloo waren het nog altijd de Britten die het meeste opvielen. Als bezoeker kon je niet ontkomen aan de Britse reiskoetsen en reizigers die overal schenen op te duiken. Volgens een Duitse reisgids waren de voertuigen vanuit Brussel volgepropt met jonge en oude ‘John Bulls’. Meer dan voordien leek de pelgrimstocht naar Waterloo te zijn uitgegroeid tot een verplichte vaderlandse daad.⁷¹ Bijgevolg waren het vooral Britse bezoekers die, analoog aan de aanspraak van het land op de overwinning, het slagveld ‘monopoliseerden’ met hun aanwezigheid en gedrag. Ook Britse bezoekers zelf waren zich hiervan bewust. Sommigen kozen er bewust voor om afstand te nemen van de stroom bezoekers, een fenomeen dat in de toerismeliteratuur bekend staat als *anti-tourism*. Volgens James Buzard is dit een element van modern toerisme, waarbij toeristen de eigen ‘authentieke’ en unieke ervaringen contrasteren met de vulgariteit, onwetendheid en repetitieve gedragingen van anderen.⁷² Reiziger George Augustus Sala distantieerde zich bijvoorbeeld expliciet van het dominante Britse gedrag:

65 Gozlan, *De neuf heures à minuit*, 230 en 243.

66 Arthur Thorold, *Letters from Brussels in the Summer of 1835* (Londen 1836) 279-280.

67 Barnum, *Leven en avonturen van P.T. Barnum*, 31.

68 Johann Friedrich Ludwig Hausmann, *Kleinigkeiten in bunter Reihe. Bemerkungen und Betrachtungen über Gegenstände der Natur und Kunst* (Göttingen 1839) 90.

69 Vallès, ‘Le champ de bataille de Waterloo’, 579-580.

70 Engelen, *Wandelingen door Brussel*, 259; Gozlan, *De neuf heures à minuit*, 238; Barnum, *Leven en avonturen van P.T. Barnum*, 24-25.

71 *Zwischen Mosel und Maas. Die Ardennebahn & das Maasthal. Ein sicherer Führer von Luxemburg nach Namur und Brüssel und von Givet nach Lüttich und Maestricht* (Trier 1860) 133; Robert Scott Burn, *Notes of an agricultural tour in Belgium, Holland, & the Rhine* (Londen 1862) 197; Ashton, *Rough notes of a visit to Belgium*, 13.

72 James Buzard, *The beaten track. European tourism, literature, and the ways to culture, 1800-1918* (Oxford 1993) 4-5.

All the year round, on foul days and on fair days, in slush or in sunshine, he is to be found plodding over the field; greedily swallowing the threadbare humdrum of the guides; scanning every speck on the horizon through his glass; scribbling his name and address in every volume that lies open, on every wall that offers to his desperate charcoal or black-lead; cutting his name on every stump; asserting his Anglicism everywhere.⁷³

De toenemende onvrede over de toeristische omgeving vloeide voort uit de overtuiging dat het ‘authentieke’ slagveld was aangetast. In de tussentijd was er immers veel veranderd: de ‘Wellingtonboom’ was omgehakt, de sporen van de slag grotendeels verdwenen. Vooral de leeuwenheuvel was velen een doorn in het oog. Bij de ophoping van de kegel had men aarde gebruikt van de voormalige Brits-Nederlandse positie bij Mont St. Jean. Bijgevolg was het oorspronkelijke ‘authentieke’ herinneringslandschap teloor gegaan. De leeuwenheuvel bood weliswaar een uitzicht over het slagveld, maar datzelfde panorama was onwaarsachtig, een visuele leugen. Reizigers, die deze informatie via de persoonlijke gids of een schriftelijke wegwijzer vernamen, tilden hier bijzonder zwaar aan. Voor hen was de werkelijkheidswaarde, en dus ook de belevingswaarde, verpest.⁷⁴ Een anonieme schrijver in het Nederlandse tijdschrift *De Huisvriend* meende dat er niets meer te beleven viel in Waterloo: ‘Wat men u tegenwoordig te Waterloo vertoont, heeft hoegenaamd niets van een slagveld. Het is opgegraven, omgewoeld, beplant en veranderd [...]’⁷⁵

Conclusie

Reizigers die de meest intense ervaringen meemaakten, waren afkomstig uit landen waar de herinnering aan Waterloo met veel ijver werd levendig gehouden. Deze vervlechting van de individuele ervaring en het nationale bewustzijn roept vragen op over de toeristische beleving. Hoewel reizigers streefden naar een unieke omgang met het slagveld, vertoonden hun gedrag en opvattingen grote gelijkenissen met die van medeburgers. Dat mythevorming de aanzet kon geven tot vormen van ‘collectief imitatiegedrag’ bleek het duidelijkste uit de ervaringen van Britse en Franse bezoekers. Bij hun rondgang op het slagveld zochten ze de plaatsen op waar beroemdheden als Byron, Scott, en Hugo hadden vertoefd en imiteerden hun handelingen. Het spanningsveld tussen individuele en collectieve belevingen werd bovendien versterkt door de standaardisering van het Waterloobezoek. De commerciële praktijken rond het slagveld bepaalden de contouren van het toeristische parcours. Op enkele maanden tijd ontwikkelden de lokale bewoners een toeristisch aanbod dat anticipeerde op de vraag van de bezoekers.

73 Sala, *From Waterloo to the Peninsula*, 5.

74 Ibidem, 245-246; Alfred Tennyson, *Alfred Lord Tennyson. A memoir by his son* (Londen 1897) 24; Sala, *From Waterloo to the Peninsula*, 25; Ashton, *Rough notes of a visit to Belgium*, 19.

75 ‘De Montagne de la Cour te Brussel’, 11.

Ondanks de verschillende aanzetten tot een ‘collectieve beleving’, gingen bezoekers op zoek naar manieren om het slagveld op een unieke manier te ervaren. In de praktijk kwam dit vooral neer op een ontdekkingsstocht naar materiële resten en natuurlijke landschapselementen die getuigden van de veldslag. Door dergelijke sporen te zien, te voelen en ze soms zelfs toe te eigenen probeerden ze in contact te treden met de slagveldgeschiedenis. Toch bleek het voor de meesten een moeilijke oefening om het heden te vergeten en zich de bloederige veldslag voor de geest te halen. Ondanks de alomtegenwoordigheid van materiële voorwerpen in de eerste maanden na de veldslag konden de bezoekers het verleden niet helemaal terughalen. Diezelfde omgeving die de verbeelding moest aanwakkeren, herinnerde hen ook aan de onomkeerbare breuk tussen heden en verleden. Na 1830 vergden persoonlijke authenticiteitsbelevingen meer geestelijke inspanningen en een intensieve zoektocht naar overblijfselen van de veldslag. De verdwijning van het tastbare verleden leidde tot veel ontevredenheid van bezoekers die zich bedrogen voelden door de toeristische industrie. Ze hadden weinig andere keuze dan zich te verlaten op betwifelbare praatjes van gidsen en industrieel geproduceerde relieken. Fictie en werkelijkheid vloeiden meer dan ooit in elkaar over.

Jolien Gijbels is als wetenschappelijk medewerker en praktijkassistent verbonden aan de onderzoeksgroep Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de KU Leuven. In het kader van het onderzoeksproject ‘Anatomie, wetenschappelijk gezag en het gevisualiseerde lichaam in wetenschap en cultuur 1780-1930’ verricht ze onderzoek naar de omgang met gedissecteerde lichamen in Belgische ziekenhuizen.

Correspondentieadres: Blijde Inkomststraat 21 PB 3307 3000 Leuven (België). E-mail: jolien.gijbels@kuleuven.be.